

DARIA JĘDRZEJEWSKA

UNIwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historii
E-MAIL: DARIAJEDRZEJEWSKA@WP.EU

DATA ZGŁOSZENIA: 31.01.2019
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 10.04.2019

Hatra. Strategiczne znaczenie miasta i konsekwencje jego upadku

STRESZCZENIE

Położona w południowej części górnej Mezopotamii Hatra odgrywała istotną rolę w regionie od początku II wieku po Chr. do roku 241, kiedy została zniszczona przez Szapura I z dynastii Sasanidów. Był to nie tylko duży ośrodek religijny, lecz także forteca, która trzykrotnie oparła się atakom wojsk Trajana i Septymiusza Sewera. Dzięki zachowanym inskrypcjom i pozostałościom nigdy później niezasiedlonego miasta można prześledzić całą historię Hatry; tym bardziej widoczne są również konsekwencje jej upadku. Zniszczenie Hatry spowodowało wyludnienie całego regionu, rozproszenie arabskich koczowników oraz powstanie pasma ziemi niczyjej, oddzielającego rzymską i sasanidzką strefę wpływów. Cywilizacja miejska powróciła w ten region Mezopotamii dopiero w czasach islamskich.

SŁOWA KLUCZOWE

Hatra, Szapur I, dynastia Sasanidów, Mezopotamia, upadek miasta, III wiek po Chr.

Obszar nad środkowym Eufratem i Tygrysem stał się w 2. połowie II wieku po Chr. strefą buforową między Cesarstwem Rzymskim a rosnącym w siłę państwem Sasanidów. Mimo niekorzystnych warunków naturalnych była to wówczas dość

licznie zamieszkała kraina, z osadnictwem skupiającym się na obu brzegach Eufratu, w okolicy Dżebel Sindżar oraz cieków wodnych płynących w stronę Tygrysu¹. Najważniejszym ośrodkiem regionu była Hatra, położona ok. 85 km na południowy zachód od dzisiejszego Mosulu i 50 km na zachód od Tygrysu, w pobliżu Wadi Tharthar, który według arabskich historyków był niegdyś całoroczną rzeką². Miasto to nie rozwinęło się jednak jako stolica zorganizowanego państwa³; jego ogromne umocnienia pozostają w kontraście do pustynnych obszarów Dżeziry, zamieszkałej jeszcze w XIX wieku przez nomadów⁴.

Hatra, której nazwa oznacza święty okrąg, była ośrodkiem kultu boga słońca, o czym wiedzieli także rzymscy historycy⁵. Ogromne syryjskie sanktuaria, takie jak Baalbek czy świątynia Bela w Palmyrze, liczą sobie tylko połowę wielkości temenenu w Hatrze⁶. Ów „Dom Bogów” – wymieniany często w inskrypcjach „Bait Alaha”⁷ – musiał posiadać wyjątkowe znaczenie dla koczowniczych plemion arabskich oraz aramejskojęzycznej ludności z całego regionu. Sława Hatry, chronionej rzekomo przez czary, przetrwała w źródłach islamskich na długie stulecia po jej upadku, dając świadectwo poważania i podziwu, jakim się cieszył ten ośrodek. Potwierdzają to bogaty ubiór i klejnoty widoczne na wizerunkach mieszkańców, a także monumentalne budowle i liczba znalezionych w nich wotywnych inskrypcji oraz posągów. Jednak nie tylko religia definiowała rangę Hatry. Miasto rozwijało się w określonym kontekście politycznym II i początku III wieku; ze skąpych relacji rzymskich historyków wyłania się obraz Hatry zawsze działającej zgodnie z interesem arsakidzkiego króla królów. Żadne inne buforowe państewko Mezopotamii nie broniło się tak zaciekle przed inwazjami Rzymu. Jest to kwestia niezwykle ważna dla zrozumienia charakteru Hatry, która – jak się wydaje – była kluczowym elementem polityki Arsakidów na zachodzie i jedną z najważniejszych podległych im fortec w Mezopotamii⁸. Wpływy irańskie zaznaczają się także w kulturze i sztuce, szczególnie w rzeźbie, stroju i uzbrojeniu, a także w organizacji królewskiego dworu⁹.

¹ K. Ibrahim, *Pre-Islamic Settlement in Jazirah*, Baghdad 1986.

² M. Sommer, *Hatra. Geschichte und Kultur einer Karawanenstadt im römisch-partischen Mesopotamien*, Mainz am Rhein 2003, s. 12.

³ Ibidem, s. 13.

⁴ S. Hauser, *Hatra und das Königreich der Araber*, [w:] *Das Partherreich und seine Zeugnisse. Beiträge des Internationalen Colloquiums, Eutin, Juni 27–30, 1996*, Hrsg. J. Wiesehöfer, Stuttgart 1998, s. 512.

⁵ Cass. Dio LXVIII.31; LXXVI.11-13.

⁶ K. Ibrahim, *Pre-Islamic...*, op. cit., s. 133.

⁷ Ibidem, s. 123.

⁸ K. Maksymiuk, *The Capture Ḥaṭrā in Light of Military and Political Activities of Ardašīr I*, „Historia i Świat” 2017, nr 6, s. 89–92.

⁹ Na temat partyjskiego stylu rzeźb z Hatry: E. Mathiesen, *Sculpture in the Parthian Empire, a Study in Chronology*, Aarhus 1992; uzbrojenia: S. Winkelmann, *Materialen des SFB "Differenz und Integration" Heft IV. Katalog der parthischen Waffen und Waffenträger*

Historia Hatry jest o tyle wyjątkowa, że możemy prześledzić ją od początku do końca. Pod pewnymi względami było to miasto efemeryczne, skoro rozwinęło się i zamarło na przestrzeni półtora wieku¹⁰; a jednak konsekwencje jego upadku zaważyły na późniejszych dziejach całego Międzyrzecza. Zdobycie Hatry umożliwiło kolejne wyprawy wojenne Szapura I, w wyniku których obszar między środkowym Tygrysem i Eufratem stał się niemal całkowitą pustką osadniczą i stracił znaczenie polityczne i ekonomiczne aż do czasów islamskich – co zmieniło dynamikę relacji między Rzymem (potem Bizancjum) a Iranem.

Dotychczas polska nauka nie poświęciła wiele uwagi historii Hatry. Do wyjątków należą badacze ośrodka warszawskiego: Michał Gawlikowski, który prowadził tam krótkotrwałe, lecz owocne badania wykopaliskowe¹¹, oraz jego uczeń, Krzysztof Jakubiak¹². Należy przywołać w tym miejscu także prace Katarzyny Maksymiuk, wyraźnie zaznaczające wagę tego ośrodka w II i III wieku po Chr.¹³; autorka poświęciła zdobyciu Hatry przez Sasanidów osobny artykuł¹⁴.

Hatrę można określić jako miasto-klucz także dla wielu innych zagadnień związanych z rzymsko-irańskim pograniczem, zarówno w zakresie religii, polityki, jak i w pytaniach o żywotność staromezopotamskiego podłoża kulturowego, historię przedislamskich Arabów oraz zjawisko „kreolizacji” wpływów rzymskich. Niniejszy artykuł skupia się na ostatnich latach istnienia miasta, kiedy władcy Hatry starali się utrzymać niezależność i zapewnić przetrwanie w zmieniających się warunkach politycznych, balansując między Rzymem a nową potęgą Sasanidów. Celem jest przede wszystkim przybliżenie polskiemu czytelnikowi tej tematyki oraz omówienie konsekwencji upadku miasta dla dalszych dziejów regionu.

aus Hatra, Halle/Saale 2004. Królowie i dostojnicy Hatry nosili irańskie tiary i fryzury, część z nich miała irańskie imiona. Podstawowy katalog zabytków miasta (po arabsku): F. Safar, M. Mustafa, *Hatra. The City of the Sun God*, Bagdad 1974.

¹⁰ Nie można wykluczyć, że osada w tym miejscu powstała znacznie wcześniej (zob. H. al-Aswad, *Evidence of Christianity at Hatra*, "Journal of the Canadian Society for Syriac Studies" 2014, No. 6, s. 79–80), jednakże cała miejska aktywność budowlana datuje się na okres od końca I wieku do zdobycia na początku lat czterdziestych III wieku.

¹¹ M. Gawlikowski, *Fortress Hatra – New Evidence on Ramparts and Their History*, "Mesopotamia" 1994, No. 29.

¹² K. Jakubiak, *Sacral Landscape in Hatra*, Warszawa 2014. Książka zbiera dane o hatreńskich świątyniach głównego temenosu i pozostałych części miasta.

¹³ K. Maksymiuk, *Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego w III w. n.e.*, Siedlce 2005, s. 37–41, 44, 49–52; eadem, *Geography of Roman-Iranian Wars. Military Operations of Rome and Sasanian Iran*, Siedlce 2015, s. 13–19, 29–31.

¹⁴ Eadem, *The Capture Ḥaṭrā...*, op. cit.

Zarys historii Hatry¹⁵

Miasto było niemal okrągłe i miało około 2 km średnicy¹⁶. Układ był wyraźnie podporządkowany funkcjom religijnym; otoczony osobnymi murami centralny temenos mieścił kilka dużych świątyń, dobrze zachowanych i dziś odrestaurowanych, z których najważniejszy był zespół liwanów poświęcony triadzie astralnych bóstw – „Naszemu Panu”, „Naszej Pani” i ich synowi¹⁷. W trakcie wykopalisk odkryto piętnaście kolejnych sanktuariów położonych poza temenosem, nazywanych w tekstach angielskich *shrines*¹⁸. Z placów i sakralnych budowli pochodzi ogromna liczba posągów bóstw oraz adorantów w stroju orientalnym, z ręką uniesioną w geście pozdrowienia.

Dzieje Hatry pozostawały niemal zupełnie nieznane przed rozpoczęciem badań wykopaliskowych. Naświetliły je dopiero inskrypcje pisane w hatreńskim dialekcie języka aramejskiego, których znaleziono ponad 400¹⁹. Najstarsza pochodzi z kaplicy boga Nergala i jest datowana na 98 rok po Chr.²⁰ W inskrypcjach z pierwszej połowy II wieku są wymieniani „panowie” (aramejskie *mry*) o imionach Elkud oraz Worod²¹. „Pan” jest tu niewątpliwie tytułem władcy miasta. Hatra była wówczas jeszcze, jak zaznacza Kasjusz Dion²², ośrodkiem nieszczęśliwie ważnym i nie najlepiej prosperującym, jednak najwyraźniej oparła się cesarzowi Trajanowi, który zdobył resztę Mezopotamii w czasie swojej wyprawy partyjskiej w latach 115–117. Dion podaje, że miasto, leżące w regionie pustynnym, niemal pozbawionym wody, drewna i paszy, było poświęcone bogu słońca, który je chronił; ciężkie warunki i niezdrowa pogoda utrudniały oblężenie, od którego odstąpiono. Hatra wówczas po raz pierwszy zaistniała w wielkiej polityce, ukazując się jako wierny wasal partyjskich Arsakidów, którym pozostała aż do upadku tej dynastii.

¹⁵ Historia Hatry opisana jest w: H. Drijvers, *Hatra, Palmyra und Edessa: Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, [w:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II/8*, Hrsg. H. Temporini, W. Haase, Berlin 1977; S. Hauser, *Hatra und das Königreich der Araber*, op. cit.; M. Sommer, *Hatra. Geschichte und Kultur...*, op. cit.

¹⁶ S. Hauser, op. cit., s. 497.

¹⁷ J. Tubach, *Im Schatten des Sonnengottes: Der Sonnenkult in Edessa, Harrân und Ḥaṭrâ am Vorabend der christlichen Mission*, Wiesbaden 1986, s. 257.

¹⁸ K. Ibrahim, *Pre-Islamic...*, op. cit., s. 123–132; zob. S. Downey, *Mesopotamian Religious Architecture*, Princeton 1988; K. Jakubiak, op. cit.

¹⁹ M. Sommer, *Hatra – imperiale und regionale Herrschaft an der Steppengrenze*, „Klio” 2003, Bd. 85, s. 385.

²⁰ M. Gawlikowski, *Fortress Hatra...*, op. cit., s. 178.

²¹ S. Hauser, op. cit., s. 502.

²² Cass. Dio LXVIII.31.1-2.

Pierwszym panem, którego można dokładniej umiejscowić chronologicznie, jest Nasrihab, wspomniany w 132/3 roku. Jego syn Nasru jest wymieniany już w 35 inskrypcjach²³, co świadczy o dłuższym panowaniu. Miał on dwóch synów, Sanatruka i Wolgasza, obu określanych, prawdopodobnie już po śmierci ojca, mianem *mry*. Następne lata są dość niejasne. Ostatnia datowana inskrypcja wymieniająca „pana” pochodzi z roku 137/8. Dopiero w roku 176/7 pojawia się król (*mlk*) Hatry, Sanatruk syn Nasru²⁴. Wydaje się więc, że „pan” Hatry Sanatruk otrzymał tytuł *mlk* od władcy arsakidzkiego, być może po wojnie partyjskiej Lucjusza Werusa. Rządy Sanatruka I otwierają czas największego rozkwitu miasta, co poświadcza inskrypcja H194, w której władca określony jest mianem zwycięskiego króla Arabów, a także liczne ślady aktywności budowlanej (powstanie kwadratowej świątyni Szamasza i dekoracja świątyni Allat reliefem, w którym Sanatruk nosi także tytuł kapłana)²⁵. Po Sanatruku rządził jego syn Abd-Samya (*bdsmy*), poświadczony w inskrypcji ze 192/3 roku²⁶, którego z dużą dozą pewności można utożsamić z Barsemiosem z przekazu Herodiana²⁷. Według rzymskiego historyka popierał on, podobnie jak Abgar VIII z Edessy oraz Arsakidzi z Armenii, Pesceniusza Nigra, walczącego o cesarską purpurę z Septymiuszem Sewerem, oraz wysłał mu korpus łuczników. Zwycięski Septymiusz Sewer wyprawił się na wschód niejako w odwecie za działania mezopotamskich ośrodków, zdobywając w latach 197 i 198 Babilon, Seleukeję i Ktezyfont²⁸. Herodian²⁹ pisze o kampanii przeciw Hatrze, umiejscawiając ją błędnie w Arabii Felix. Bliższy prawdy wydaje się Kasjusz Dion, wzmiankujący dwa oblężenia – miasto było zapewne atakowane przez wojska rzymskie w drodze na Ktezyfont i później w czasie powrotu³⁰. Według Dion³¹ Hatreńczycy walczyli o ocalenie z wielką zaciekłością, używając nawet rodzaju broni biologicznej w postaci zrzuconych z murów pojemników wypełnionych insektami. Wystrzeliwana na wojska nieprzyjaciela płonąca nafta paliła maszyny oblężnicze³². Kasjusz Dion podkreśla także siłę hatreńskich łuczników oraz kawalerzystów. Mieszkańcy bronili się nawet mimo wyrwy uczynionej w zewnętrznym pierścieniu murów³³. Septymiusz Sewer musiał odejść spod Hatry, która potwierdziła swą sławę fortocy nie do zdobycia.

²³ S. Hauser, op. cit., s. 502.

²⁴ Ibidem.

²⁵ K. Ibrahim, *Pre-Islamic...*, op. cit., s. 104–105.

²⁶ S. Hauser, op. cit., s. 503.

²⁷ Herod. III.1.2-3.

²⁸ J. Wolski, *Imperium Arsacydów*, Poznań 1996, s. 211.

²⁹ Herod. III.9.9-11.

³⁰ J. Tubach, op. cit., s. 216.

³¹ Cass. Dio LXXV.12.1-5.

³² Herod. III.9.5.

³³ Cass. Dio LXXVI.11.1-4.

W początkowych latach III wieku władzę w Hatrze objął syn Abd-Samyi, Sanatruk II, nazywany w inskrypcjach królem Arabów (H203) oraz królem zwycięskim i ofiarodawcą (H229)³⁴. Hatra wciąż kwitła, lecz sytuacja polityczna zmieniała się na jej niekorzyść. Wewnętrzna rewolta wyniosła w Iranie do władzy Ardaszira z dynastii Sasanidów z Persydy. Upadki Arsakidy Artabanosa w 224 roku i jego brata Wologazesa kilka lat później pozostawiły Hatrę w niepewnym położeniu. Miasto najwyraźniej nie podporządkowało się nowej władzy mimo przejścia większości partyjskich wasali i najważniejszych rodów Iranu na stronę Sasanidów. Sprowokowało to wspomniany przez Diona³⁵ atak Ardaszira, który ruszył pod Hatrę niedługo po koronacji w Ktezyfonie. I tym razem miasto nie zostało zdobyte. Wydaje się, że wobec braku oparcia w Iranie Hatra zwróciła się w stronę Rzymu, który dotychczas był jej największym przeciwnikiem. W IX świątyni poza murami temenosu znaleziono fragment łaćńskiej inskrypcji z datą 5 czerwca 235 roku oraz części posągów boga słońca i Heraklesa, te ostatnie dedykowane w 238 roku przez Kwintusa Petroniusza Kwintianusa, trybuna *cohors IX Maurorum Gordiana*, która najprawdopodobniej stacjonowała wówczas w mieście³⁶.

Po pokonaniu innych przeciwników wewnętrznych Sasanidzi ponownie zwrócili się przeciw Hatrze. *Codex Manichaicus Coloniensis* zawęży datę jej zdobycia na czas od 14.04.240 do 31.03.241 roku³⁷, zaś przekazy źródłowe przypisują zwycięstwo Ardaszirowi lub Szapuruwi I³⁸. Ponieważ data śmierci Ardaszira jest dyskusyjna, zaś niewątpliwie znajdował się on wówczas u schyłku życia, miasto oblegał prawdopodobnie Szapur jako dowódca, współwładca³⁹ lub samodzielny król, podczas gdy inne oddziały wojsk sasanidzkich operowały w północnej Mezopotamii w okolicach Nisibis i Karrhae. Część z nich zaatakowała

³⁴ Za: Ibrahim, *Pre-Islamic...*, op. cit., s. 106.

³⁵ Cass. Dio LXXX.3.2.

³⁶ J. Tubach, op. cit., s. 249.

³⁷ K. Maksymiuk, *The Capture of Hatra...*, op. cit., 93.

³⁸ Źródła zebrane w: I. Syvanne, K. Maksymiuk, *The Military History of the Third Century Iran*, Siedlce 2018, s. 74. K. Maksymiuk (ibidem, s. 92) przychyliła się do tezy, że w 240 lub 241 roku Hatrę zdobył Ardaszir, który według przyjętej w tym wypadku chronologii rządził do 242 roku. Ponieważ większość źródeł zaznacza jednak udział Szapura w oblężeniu, autorka proponuje, że być może Hatra została zdobyta drugi raz w czasie wyprawy Szapura na Rzym w latach pięćdziesiątych III wieku. Teza ta, chociaż w interesujący sposób pozwala pogodzić przekazy źródeł pisanych, nie znajduje potwierdzenia w danych archeologicznych. Ostatnia datowana inskrypcja z Hatry pochodzi z roku 238/9, brak jest śladów sasanidzkiej obecności w mieście. Porównać to można z krótką sasanidzką okupacją Dura Europos z II wyprawy Szapura na ziemie rzymskie – poświadczają ją monety, dipinti, fresk i kilka zabytków ruchomych.

³⁹ Zdecydowany sprzeciw K. Maksymiuk w: ibidem, s. 77. W tej samej dyskusji I. Syvanne skłania się do teorii, że Szapur mógł być już współkrólem, który jednak zapalił własny ogień dopiero po śmierci ojca.

także Dura Europos na drugim brzegu Eufratu, jak to poświadcza inskrypcja z 239 roku⁴⁰. Hatra, posiadając dostęp do wody i silne fortyfikacje, mogła się bronić długo. Została jednak całkowicie odcięta od świata nasypem *circumvallatio*, którym otoczyli ją Sasanidzi⁴¹. Ze strony cesarstwa rzymskiego nie nadeszła żadna pomoc – wschodnia kampania Gordiana III okazała się spóźniona. Arabscy historycy z X wieku, al-Kazweni i al-Tabari⁴², przekazują półlegendarną historię upadku Hatry, który miał zostać spowodowany przez zakochaną w Szapurze córkę króla. Miasto nie odrodziło się nigdy więcej. Ammian Marcellinus⁴³ widział na jego miejscu, w czasie przemarszu wojsk Jowiana w 363 roku, leżące *in media solitudine* ruiny. W czasach islamskich ruiny te były miejscem postoju karawan, jak wskazują wyryte na dawnych budowlach inskrypcje z XII wieku; później przez stulecia służyły jako przystanek na szlakach arabskich koczowników, ze względu na wciąż bijące źródła wody, niegdyś największe bogactwo miasta⁴⁴.

Hatra jako forteca Górnej Mezopotamii

Już pod koniec II wieku po Chr. Hatra była znaczną i dobrze zorganizowaną potęgą wojskową, będącą w stanie walczyć z każdym przeciwnikiem. Inskrypcje znalezione w mieście wymieniają tytuły wojskowe *znpt* i *bth* – dowódca armii, *hpt* – być może dowódca straży, oraz *rmw*, prawdopodobnie oznaczające łucznika⁴⁵. Jak wspomniano wyżej, także rzymscy autorzy znali siłę strzelców z Hatry – graffiti ukazujące łuczników podkreślają estymę, jaką cieszyli się oni wśród współtowarzyszy. Istnieje również duża grupa posągów hatreńskich, które są interpretowane jako przedstawienia żołnierzy⁴⁶. Wyróżniają się oni niezdobionym strojem jeździeckim zbliżonym do irańskiego – jako przykład

⁴⁰ P. Edwell, *Between Rome and Persia: the middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, Routledge 2008, s. 138.

⁴¹ S. Hauser, D. Tucker, *The Final Onslaught. The Sasanian Siege of Hatra*, "Zeitschrift für Orient Archäologie" 2009, Bd. 2, s. 111.

⁴² Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir al-Tabari, *The History vol. V, the Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids and Yemen*, trans. C. Bosworth, Albany 1999, s. 326.

⁴³ Amm. Marc. XXV.8.5

⁴⁴ J. Tubach, op. cit., s. 227.

⁴⁵ K. Ibrahim, *Pre-Islamic...*, op. cit., s. 114. O partyjskich tytułach w Hatrze patrz: D. Harnack, *Partische Titel, vornehmlich in den Inschriften aus Hatra. Ein Beitrag zur Kenntnis des parthischen Staates*, [w:] *Geschichte Mittelasiens in Altertum*, Hrsg. F. Altheim, R. Stiehl, Berlin 1970; I. Nadirov, *Hatra. Arabyy meždu Parfiei i Rimom*, Sankt-Petersburg 2009, s. 84; J. Tubach, op. cit., s. 248; o tytule następcy tronu, pasgriba: T. Gnolli, *Pasgriba at Hatra and Edessa*, [w:] *Ideologies and Intercultural Phenomena. Proceedings of the Third Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Chicago, October 27-31, 2000*, eds. A. Panaino, G. Pettinato, Milano 2002.

⁴⁶ Zob. S. Winkelmann, op. cit.

można podać posąg mężczyzny w płaszczu spiętym na lewym ramieniu, który nosi tunikę z cienkiego, układającego się w liczne marszczenia materiału, gładkie spodnie oraz wysokie buty⁴⁷. Znane są także przedstawienia mężczyzn w różnych rodzajach wysokich nakryć głowy, których kształt odpowiada tiarom noszonym na reliefach Szapura I przez przedstawicieli konnicy⁴⁸. Wydaje się, że miasto posiadało kilka podległych fortów, z których lepiej poznane jest tylko Khirbet Dżaddalah; kształt założeń widocznych w badaniach powierzchniowych wskazuje na możliwość istnienia w regionie Dżeziry innych podobnych placówek⁴⁹.

Wydaje się, że wzmacniając garnizony w Dura Europos i w Singarze Rzymianie brali także pod uwagę rosnącą potęgę Hatry, która po odparciu ataków Septymiusza Sewera stała się w pierwszych dziesięcioleciach III wieku najsilniejszą fortecą środkowej Mezopotamii. Jej ogromne mury były wzmocnione dodatkowo przez pustynne położenie, gdzie najeźdźcy cierpieli z braku wody w lecie i z powodu ulewnych deszczy w sezonie zimowym. *Arabaya*, której królem tytułował się Sanatruk II, była krajem zarówno Arabów osiadłych w Hatrze i w licznych, ledwie dziś uchwytnych osiedlach, jak i koczowników, których aktywność w Mezopotamii jest wciąż bardzo słabo poznana.

Sojusz z Rzymem?

Po upadku Artabanosa w Iranie Hatra nie poddała się Sasanidom. Co więcej, wolała zawrzeć sojusz ze swoim odwiecznym wrogiem, Rzymem, niż z nową dynastią z Persydy. Zastanawiająco podobny jest przypadek Armenii, gdzie rządziła dynastia spokrewniona z Arsakidami⁵⁰. Hatra okazała się wierniejsza niż największe partyjskie rody, takie jak Karin i Suren, które przeszły na stronę Sasanidów, znacząco ugruntowując tym pozycję Ardaszira I. Dlaczego Sanatruk II nie poszedł w ich ślady? Czy liczył na powrót Partów do władzy, czy też Ardaszir i Szapur od początku nie chcieli iść na układy z miastem? Na pewno można odrzucić opcję nagłej zmiany zapatrywań politycznych i dobrowolnego podporządkowania się pogrążonemu w kryzysie Rzymowi – Sanatruk II należał do pokolenia pamiętającego jeszcze oblężenie Hatry przez Septymiusza Sewera.

Z łacińskiej inskrypcji z 235 roku wynika, że Hatra sprzymierzyła się z Rzymem jeszcze za panowania Aleksandra Sewera; obecność kohorty *Maurorum* poświadczona jest za panowania Gordiana. Część badaczy podaje w wątpliwość stały charakter pobytu kohorty w Hatrze⁵¹; trudno jednak inaczej wyjaśnić powstanie

⁴⁷ F. Safar, K. Mustafa, op. cit., nr kat. 44, także nr kat. 246.

⁴⁸ Ibidem, nr kat. 44, nr kat. 64–68.

⁴⁹ K. Ibrahim, *The Excavation of Khirbet Jaddalah*, "Sumer" 1980, No. 36, s. 163.

⁵⁰ Zob. K. Maksymiuk, *The capture Hātrā...*, op. cit., s. 89.

⁵¹ Ibidem, s. 92; S. Hauser, *Where Is the Man of Hadr, Who Once Built It and Taxed the Land by the Tigris and Chaboras? On the Significance of the Final Siege of Hatra*, [w:] *Hatra: Politics, Culture and Religion between Parthia and Rome*, ed. L. Dirven, Stuttgart 2013, s. 131–133.

w krótkim czasie aż trzech inskrypcji wobec wcześniejszego zupełnego braku śladów rzymskiej obecności. Oczywiście w pobliżu Hatry istniały inne osiedla, gdzie mogło stacjonować wojsko, jak wspomniane już Khirbet Džaddala⁵². Nie mamy jednak żadnych dowodów na to, by wciąż władający w mieście, gdyż wspomniany w inskrypcji z 238/9 roku, król Sanatruk II⁵³ stał się władcą klientelnym. Jaki charakter mogło mieć przymierze Rzymu z Hatrą? Prawdopodobnie docelowo planowano, by Hatra poszła drogą Edessy, gdzie arabska dynastia Abgarydów panowała pod zwierzchnią władzą cesarza, bijąc monety z jego wizerunkiem, stając się później rzymską kolonią. Jak słusznie zauważył Oates⁵⁴, podobna sytuacja miała miejsce w Dura Europos, które powoli przechodziło w strefę wpływów Zachodu, mimo że przez kilka dziesięcioleci jedynym śladem rzymskiej obecności była tam XX kohorta *Palmyrenorum* i jej inskrypcje.

Do końca panowania dynastii Sewerów Rzymianie chronili granice cesarstwa w systemie nazwanym przez Edwarda Luttwaka *preclusive security*. Zakładał on bezpośrednią i pośrednią kontrolę nad sąsiadami oraz tworzenie wysuniętych placówek wojskowych i stref buforowych⁵⁵. Model ten został wypracowany już w Dacji; tak zostały stworzone prowincje Mezopotamia i Osroene. Zgodnie z tą zasadą Rzymianie krok po kroku starali się zdobyć kolejne punkty oparcia w Mezopotamii środkowej. Najważniejszym rzymskim przyczółkiem na południu była Singara, położona na szlaku z Nisibis do Babilonii; stacjonujący w jej okolicy (obóz legionowy w dzisiejszym Ain Sinu) *Legio I Parthica* chronił bezpośrednio granicę Cesarstwa i przedmurze tworzone przez Dżebel Sindżar na drodze do najważniejszej, wystawionej na częste ataki fortecy – Nisibis. Warto przywołać w tym kontekście znalezisko rzymskiego kamienia milowego z datą 233 cztery kilometry na południowy zachód od Singary⁵⁶. Jednocześnie starano się oprzeć o linię Tygrysu, jak pokazuje inskrypcja znaleziona w okolicach Mosulu⁵⁷. Z tamtych obszarów ekspansja Rzymu szła dalej na południe. Pojawienie się kohorty pierwszego legionu partyjskiego w latach trzydziestych III wieku w Hatrze oznacza apogeum zasięgu wpływów rzymskich w Mezopotamii.

W tym czasie garnizon militarny w Dura Europos, rozbudowywany od ok. 210 roku, osiągnął stan 3–5 tys. żołnierzy⁵⁸. Rzymskie placówki strzegły regionu Chaburu oraz brzegów Eufratu aż do Anath i wyspy Bidżan. Powstanie fortec

⁵² K. Ibrahim, *The Excavation of Khirbet Jaddalah*, op. cit., s. 163–168.

⁵³ J. Tubach, op. cit., s. 248.

⁵⁴ D. Oates, *The Roman Frontier in Northern Iraq*, "Geographical Journal" 1956, No. 122, s. 42.

⁵⁵ E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*, Baltimore 1976, s. 75.

⁵⁶ K. Ibrahim, *Pre-Islamic...*, op. cit., s. 107.

⁵⁷ D. Kennedy, *A Lost Latin Inscription from the Banks of the Tigris*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1988, Bd. 73, s. 101–103.

⁵⁸ P. Edwell, op. cit., s. 86.

na drugim brzegu rzeki, takich jak Kifrin, świadczyło dobitnie o tym, że Rzymianie starali się przejąć kontrolę nad całą środkową Mezopotamią, nie tylko umocnić się na paśmie Dżebel Sindżar czy na prawym brzegu Eufratu.

Celem wszystkich wypraw „partyjskich” Rzymian był Ktezyfont, jedna ze stolic Arsakidów, znajdujący się nad Tygrysem w południowej Mezopotamii. Mimo kilkukrotnej grabieży tereny te nigdy nie zostały przez Rzymian utrzymane. Pozostaje pytanie, czy w planach Rzymu była w ogóle ekspansja tak daleko na wschód i południe – patrząc jednak na sposób, w jaki przedstawiano „partyjskie” wyprawy Trajana, Septymiusza Sewera i niedoszłą Karakalli, na zawartą w nich ideę pójścia na wschód szlakiem Aleksandra Wielkiego i ostatecznego pokonania Partów, jak to Aleksander uczynił z Achemenidami – wyraźnie widać, że ambicje Rzymian w tym regionie wykraczały poza północne skrawki Mezopotamii, które zdolali podporządkować. To nie siła samego Ktezyfontu ani wojsk partyjskich zmuszała za każdym razem rzymską armię do odwrotu, lecz niesprzyjające warunki naturalne pustkowia, ataki arabskich koczowników oraz brak bliskich przyczółków dla zapewnienia wojsku prowiantu. Dopiero sojusz z Hatrą umożliwił zmianę tej sytuacji; prawdopodobnie ograniczał także ataki podległych jej koczowników.

Relacje Hatry z pierwszymi Sasanidami

Niezależna Hatra była bezpośrednim zagrożeniem dla Sasanidy, którego pozycja na tronie Iranu wciąż nie była ugruntowana – partyjskie rody mogły łatwo porzucić swojego nowego władcę. Dlatego jednym z pierwszych celów Ardaszira po zdobyciu Ktezyfontu był atak na Hatrę, który został odparty. Niedługo potem Hatra wpuściła w swoje mury rzymską kohortę. Ardaszir kontynuował nękanie przeciwnika wspomnianymi już atakami na Nisibis i Dura Europos pod koniec lat trzydziestych. Wydaje się, że do ostatecznej rozprawy z Hatrą przystąpił już jego syn, Szapur. Mimo iż Irańczycy nie słynęli ze sztuki oblężniczej miast, młody władca był do tego zadania wyśmienicie przygotowany, co potwierdził w późniejszych latach panowania – wojska Sasanidów pokazały swój kunszt także w oblężeniu Dura Europos.

Ostatnie badania wskazują, że prace oblężnicze prowadzone przez Sasanidów przy Hatrze są największym znanym tego rodzaju przedsięwzięciem na terenie całego Bliskiego Wschodu⁵⁹. Najwyraźniej zaznacza się do dziś *circumvallatio*, które otaczało miasto w odległości 400–500 m od murów miejskich i według nowych pomiarów ma długość 9,05 km⁶⁰. Wzdłuż nasypu od strony miasta biegł płytki rów. Już Walter Andrae stwierdził, że wał mógł zostać wzniesiony przez

⁵⁹ S. Hauser, D. Tucker, op. cit., s. 107.

⁶⁰ Ibidem, s. 123.

Sasanidów w czasie ostatniego oblężenia miasta i był skierowany przeciw mieszkańcom, jak wskazują fosa oraz grubszy mur znajdujące się od wewnętrznej strony obwałowania⁶¹. Najeźdźcy zamknęli Hatrę w obręczy wałów, co pozwoliło im odciąć ją całkowicie od zewnętrznego świata, ograniczyć ilość wojsk uwięzanych przy długotrwałym oblężeniu oraz zminimalizować ryzyko wycieczek przeprowadzonych przez oblężonych. Wskazują na to także takie niuanse, jak odległość wału od murów miasta, która wynosi ok. 400 m – na podobny dystans mogły miotać pociski hatreńskie balisty umieszczone w wieżach fortyfikacji. Zbliżenie się nasypu na odległość 330 m od murów w miejscu, gdzie w mieście znajdowały się główne ujęcia wody, pozwalało najeźdźcom atakować ten newralgiczny teren⁶². Hatra musiała się poddać. Miasto nie zostało zburzone, lecz jego mieszkańcy najprawdopodobniej wysiedleni, ponieważ osadnictwo w tym regionie nigdy się nie odrodziło. Być może przyczyniło się do tego także trzęsienie ziemi, które zniszczyło opuszczone ruiny⁶³.

Konsekwencje upadku Hatry były ogromne. Panowanie Szapura I rozpoczęte zdobyciem Hatry stało się okresem zwycięstw Iranu nad Rzymem. Sasanidzki władca zdobył Anah w 253 roku, Dura Europos w 256 roku, pobił Gordiana w bitwie pod Miszikiem i doprowadził do spektakularnego sukcesu Persji, jakim było wzięcie do niewoli rzymskiego cesarza Waleriana pod Edesą w 260 roku⁶⁴. Czy sytuacja wyglądałaby inaczej, gdyby Szapur wcześniej nie zdobył jednego miasta? Spóźniona ofensywa Gordiana III i jego teścia Timisitheusa z początku lat czterdziestych mogłaby skończyć się o wiele szczęśliwiej, gdyby Rzym posiadał oparcie w postaci Hatry, wiążącej część sił sasanidzkich.

Szapur miał niewątpliwie kilka celów. Wśród nich ważne było zapewnienie sławy sobie i świeżej dynastii Sasanidów. Sukcesy w walce z Rzymem były przez niego uważane za największe dokonanie, jak pokazują tryumfalne reliefy z Naksze-Rostam oraz i tekst ŠKZ, opiewający zwycięstwa nad cesarzami i zniszczenie miast⁶⁵. Ważne było także zdobycie łupów w bogatych ośrodkach rzymskich i symboliczne pokonanie stolicy Syrii – Antiochii. Wydaje się jednak, że Szapur dążył także do usunięcia zagrożenia, jakie niosła ze sobą środkowa Mezopotamia. Nawet gdyby kraina ta podporządkowała się Sasanidom, byłaby niepewnym sojusznikiem, który mógłby zostać przechwycony przez Rzymian w chwili słabości Iranu. Jak zauważyli Engelbert Winter i Beate Dignas, Arabowie Dżeziry środkowej i wschodniej, także koczownicy, byli Sasanidom bardzo niechętni⁶⁶.

⁶¹ Ibidem, s. 111.

⁶² Ibidem, s. 124.

⁶³ Drijvers op. cit., s. 809.

⁶⁴ E. Valtz, *Kifrin, a Fortress of the Limes on the Euphrates*, "Mesopotamia" 1987, No. 22, s. 89.

⁶⁵ P. Huyse, *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. An der Ka'ba-i Žardušt (ŠKZ)*, 2 vols. (Corp. Iscrip. Iran. III, Vol. I, Text I), London 1999.

⁶⁶ E. Winter, B. Dignas, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge 2007, s. 165.

Obóz Szapura pod Hatrą ma ogromne umocnienia, jak gdyby oblegający obawiali się także ataków z pustyni. Według Tabariego król Hatry Daizan posiadał władzę nad arabskimi szczepami aż po Syrię i spotkał się z Szapurem w otwartej bitwie⁶⁷. Arabski historyk przekazuje także najważniejszy chyba powód niepokoju koczowników, którzy nie chcieli żyć na perskim terytorium – obawiali się oni utraty autonomii pod silnymi rządami Sasanidów⁶⁸. Sytuacja w środkowej Mezopotamii mogła się rozwinąć podobnie, jak to miało miejsce w IV wieku na ziemiach położonych bardziej na południowy zachód. W krótkim czasie powstał tam kwitnący ośrodek al-Hira⁶⁹, w którym zgromadzili się Arabowie ze szczepu Lahmidów, wcześniej wiodący koczowniczy tryb życia. Ich władca, Imru-ulqais, tytułujący się podobnie jak wcześniej Sanatrak II królem Arabów, zmarł w 328 roku. Podobieństwo do dziejów Hatry jest wręcz uderzające. Imru-ulqais zaoferował usługi zarówno Rzymowi, jak i Persji. Początkowo sprzymierzył się z cesarstwem, po pewnym czasie zmienił front (Lahmidowie są już poświadczeni w inskrypcji Narseha z Paikuli jako wasalowie perscy). Później przyjęli oni chrześcijaństwo, nadal jednak działając w interesie Sasanidów. Rzym ze swojej strony starał się zneutralizować zagrożenie, wchodząc w układy z innymi fylarchami arabskimi, zwanymi już wtedy Saracenami. Dopiero w VI wieku wykształciła się zdecydowana przeciwwaga dla Lahmidów w postaci dynastii Ghassanidów, popieranej przez Bizancjum⁷⁰.

Zakończenie

Zdobywając Hatrę, Sasanidzi nie zyskali środkowej Mezopotamii, lecz ją stracili. Było to jednak zaplanowane działanie. Nawet gdyby Sasanidom udało się podporządkować to miasto, nieoczekiwana zmiana frontu stanowiłaby ogromne zagrożenie dla terenów samej Babilonii. O wiele korzystniejsze było pozostawienie buforowej strefy ziemi spalonej między rzymską Mezopotamią północną a Ktezyfontem. Cel ten został osiągnięty. Zniszczeniu Hatry towarzyszyło unicestwienie wszystkich mniejszych ośrodków w regionie; osadnictwo urywa się na okresie partyjskim lub powraca dopiero w późnosasanidzkim lub w islamskim. Prospekcja terenowa irackiej części górnej Mezopotamii została przeprowadzona przez Jabira Khalila Ibrahima i omówiona w książce *Pre-Islamic Settlement in Jazirah* (Baghdad 1986). Opisanych jest 107 stanowisk z okresu „partyjskiego”.

⁶⁷ Za: P. Edwell op. cit., s. 154.

⁶⁸ Za: E. Winter, B. Dignas, op. cit., s. 165.

⁶⁹ E. Bosworth, *Hira*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, vol. IX, s. 322–333. Bosworth datuje panowanie pierwszego znanego władcy Hiry na ostatnie dziesięciolecie III wieku. Inaczej K. Maksymiuk, za Tabarim, uważa, że żył on w czasach Ardaszira, co przesunąłoby powstanie Hiry na czasy, gdy istniała jeszcze Hatra (I. Syvanne, K. Maksymiuk, op. cit., s. 45).

⁷⁰ E. Winter, B. Dignas, op. cit., s. 169.

Najważniejsze to: Hatra, Umm-Etlail, Khirbet Džaddalah, oraz Assur, Tell'Ajri i Tell Tamri (wszystkie wymienione i większość pozostałych zostały opuszczone w czasach sasanidzkich). Ibrahim, zauważając tę prawidłowość, stwierdza, że w okolicach Hatry opuszczone zostały niemal wszystkie ośrodki⁷¹. Mieszkańcy zostali najprawdopodobniej wysiedleni na obszary Iranu, jak to czynił Szapur z jeńcami w czasie jego dalszych wypraw na terytoria rzymskie. Podobny los spotkał Kifrin na wschodnim oraz Dura Europos na zachodnim brzegu Eufratu. Odrodziły się jedynie ważne pod względem strategicznym fortece na obrzeżach środkowej Mezopotamii – w Anath na południu, w Circesium u ujścia Chaburu oraz w Singarze na północy. Obraz sytuacji, jaka zaistniała później na ziemiach w regionie środkowego Eufratu i Tygrysu, daje Ammian Marcellinus, który oglądał tę krainę w latach 362–363, w czasie wyprawy perskiej Juliana Apostaty i powrotu jego wojsk pod przywództwem następcy tragicznie zmarłego wodza, Jowiana. Dura Europos było według niego miastem opuszczonym, a okolica obfitowała w dziką zwierzynę⁷². Ruiny Hatry znajdowały się, jak już wspomniano wyżej, *in media solitudine*, „pośrodku niczego”. W aspekcie ekonomicznym ważną przyczyną zaistniałej sytuacji był także upadek Palmyry, która została zniszczona za panowania Aureliana; w ten sposób cała linia szlaków wiodących przez środkową Mezopotamię przestała istnieć, zaś kraj stał się pustynną ziemią niczyją, zamieszkałą jedynie przez arabskich koczowników. Kiedy Dioklecjan reorganizował struktury obronne cesarstwa rzymskiego, nie oparł już granicy na linii Džebel Sindżar. Najważniejszymi obozami wojskowymi stały się Palmyra na wschodzie i Nisibis na północy⁷³. Dalsze konflikty Rzymu i Persji skupiały się na terytorium Armenii i północnej Mezopotamii. Widać to bardzo dobrze w traktacie pokojowym zawartym przez Narseha i Dioklecjana w 298 roku, na mocy którego Sasanidzi tracili (przynajmniej nominalnie) terytorium Trans-Tigritanii, na północ od Mosulu⁷⁴ (brakuje informacji o terytoriach położonych dalej na południe).

Południowa część górnej Mezopotamii pozostała buforowym obszarem ziemi niczyjej aż do czasów wczesnoislamskich, kiedy osiedla zostały na nowo założone, ukazując, jak obszar ten mógł wyglądać w czasie swojego rozkwitu w pierwszych wiekach po Chr. Dopiero wówczas odrodziło się osadnictwo w Mosulu, który stał

⁷¹ K. Ibrahim, *Pre-Islamic...*, op. cit., s. 84. Tylko częściowo opublikowane są wyniki „The Ray Jazirah Project”, przeprowadzonego w latach 1987–1994 w związku z budową Tamy Saddama (dziś Mosulańskiej) i rządowym projektem irygacyjnym. Badacze iraccy przeprowadzili wówczas serię wykopalisk i prospekcji terenowej na stanowiskach Jaziry północnej. Rezultaty w 2006 roku zaczął publikować M. Altaweel na łamach czasopisma „Iraq”. Do dzisiaj ukazało się jedynie kilkadziesiąt stanowisk z położonego poza zakresem niniejszego artykułu obszaru na północ od Džebel Singar. Zob. M. Altaweel, *Excavations in Iraq: The Ray Jazirah Project, First Report*, „Iraq” 2006, No. 68.

⁷² Amm. Marc. XXIV.1.5.

⁷³ E. Winter, B. Dignas, op. cit., s. 26.

⁷⁴ Ibidem, s. 122.

się najważniejszym brodem na Tygrysie (w Assur, które otrzymało nazwę Al-Aqr⁷⁵, oraz w Tekricie w okolicach Thartharu). Prospekcja terenowa przeprowadzona przez Ibrahima wskazuje, że region Dżeziry został wówczas ponownie dość gęsto zasiedlony. Osadnictwo zanikło znów w XIV wieku, prawdopodobnie z powodu zmian klimatycznych⁷⁶. Nie zmieniło to jednak sytuacji samej Hatry – ruiny jej świątyń były dobrze widoczne przez kolejne stulecia, jednak dopiero irackie wykopaliska od lat pięćdziesiątych XX wieku zaczęły ujawniać bogactwa tego miasta.

HATRA.

THE STRATEGIC IMPORTANCE OF THE CITY AND THE CONSEQUENCES OF ITS FALL

ABSTRACT

Hatra, located in southern part of Upper Mesopotamia, was playing a key role in the region since the beginnings of 2nd century, to the year 241, when it was destroyed by Shapur I from the Sasanian dynasty. The city was not only a significant religious centre, but also a fortress, which fought off the attacks of Traian and later Septimius Severus. Thanks to preserved inscriptions and remains of the never again inhabited city, it is possible to trace the history of Hatra from its beginnings till the end; moreover, the consequences of its fall are much visible. The destruction of Hatra caused a depopulation of the whole region, as well as a dispersion of Arab nomads, and creation of a desolated zone between Roman and Sasanian borders. The urban civilization was to come back to this region of Mesopotamia only in the Islamic times.

KEYWORDS

Hatra, Shapur I, Sasanian Dynasty, Mesopotamia, Fall of a City, 3rd Century AD

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

1. Ammianus Marcellinus, *Res gestae; Dzieje rzymskie*, t. I–II, tłum. I. Lewandowski, Warszawa 2001–2002.
2. Herodian, *Tes meta Markon basileias historiai; Historiae post Marcum Aurelium; Historia Cesarstwa Rzymskiego*, tłum. L. Piotrowicz, Wrocław 2000.
3. ŠKZ = Huyse P., *Die dreisprachige Inschrift Šābuh's I. An der Ka'ba-i Žardušt (ŠKZ)*, 2 vols. (Corp. Inscip. Iran. III, Vol. I, Text I), London 1999.

⁷⁵ S. Heidemann, *Al-Aqr, das islamische Assur. Ein Beitrag zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, [w:] *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient. Seminar für Altorientalische Philologie und Seminar für Vorderasiatische Altertumskunde der Freien Universität Berlin, Fachbereich Altertumswissenschaften*, Hrsg. K. Bartl, S. Hauser et al, Berlin 1996, s. 261.

⁷⁶ K. Ibrahim, *Pre-Islamic...*, op. cit., s. 35–36.

4. Kasjusz Dion = Cassius Dio, *Romaike historia; Historia Romana; Dio's Roman History with an English Translation by Earnest Cary, Ph.D.*, in Nine Volumes, VIII, IX, Harvard University Press 1955.
5. Tabari = Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir al-Tabari, *The History vol. V, the Sasanids, the Byzantines, the Lakmids and Yemen*, trans. C. Bosworth, Albany 1999.

OPRACOWANIA

1. al-Aswad H., *Evidence of Christianity at Hatra*, "Journal of the Canadian Society for Syriac Studies" 2014, No. 6.
2. Altaweel M., *Excavations in Iraq: The Ray Jazirah Project, First Report*, "Iraq" 2006, No. 68.
3. Andrae W., *Hatra nach Aufnahmen von Mitgliedern der Assur Expedition der Deutschen Orient-Gesellschaft. I Teil – Allgemeine Beschreibung der Ruinen*, Leipzig 1908.
4. Bertolino R., *La cronologia di Hatra: Interazione di archeologia e di epigrafia*, Naples 1995.
5. Bosworth E., *Hira*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, vol. IX, s. 322–333.
6. Downey S., *Mesopotamian Religious Architecture*, Princeton 1988.
7. Downey S., *Regional Variation in Parthian Religious Architecture*, "Mesopotamia" 1987, No. 22.
8. Drijvers H., *Hatra, Palmyra und Edessa: Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, [w:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II/8*, Hrsg. H. Temporini, W. Haase, Berlin 1977.
9. Edwell P., *Between Rome and Persia: the Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, Routledge 2008.
10. *Eine Kulturgeschichte von Pompeius bis Diocletian*, Stuttgart 2005.
6. Gawlikowski M., *A Fortress in Mesopotamia – Hatra*, [w:] *The Roman and Byzantine Army in the East. Proceedings of a Colloquium Held at the Jagiellonian University, Krakow in September 1992*, ed. E. Dąbrowa, Kraków 1994.
11. Gawlikowski M., *Fortress Hatra – New Evidence on Ramparts and Their History*, "Mesopotamia" 1994, No. 29.
7. Ghirschman R., *Persian Art 249 BC–AD 651, the Parthian and Sassanian Dynasties*, New York 1962.
12. Gnolli T., *Pasgriba at Hatra and Edessa*, [w:] *Ideologies and Intercultural Phenomena. Proceedings of the Third Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Chicago*, October 27–31, 2000, eds. A. Panaino, G. Pettinato, Milano 2002.
8. Harnack D., *Partische Titel, vornehmlich in den Inschriften aus Hatra. Ein Beitrag zur Kenntniss des parthischen Staates*, [w:] *Geschichte Mittelasiens in Altertum*, Hrsg. F. Altheim, R. Stiehl, Berlin 1970.
13. Hauser S., *Hatra und das Königreich der Araber*, [w:] *Das Partherreich und seine Zeugnisse. Beiträge des Internationalen Colloquiums, Eutin, Juni 27–30, 1996*, Hrsg. J. Wiesehöfer, Stuttgart 1998.
14. Hauser S., Tucker D., *The Final Onslaught. The Sasanian Siege of Hatra*, "Zeitschrift für Orient Archäologie" 2009, Bd. 2.
15. Hauser S., *Where Is the Man of Hadr, Who Once Built It and Taxed the Land by the Tigris and Chaboras? On the Significance of the Final Siege of Hatra*, [w:] *Hatra: Politics, Culture and Religion between Parthia and Rome*, ed. L. Dirven, Stuttgart 2013.

16. Heidemann S., *Al-'Aqr, das islamische Assur. Ein Beitrag zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, [w:] *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient. Seminar für Altorientalische Philologie und Seminar für Vorderasiatische Altertumskunde der Freien Universität Berlin, Fachbereich Altertumswissenschaften*, Hrsg. K. Bartl, S. Hauser et al, Berlin 1996.
17. Ibrahim K., *Pre-Islamic Settlement in Jazirah*, Baghdad 1986.
18. Ibrahim K., *The Excavation of Khirbet Jaddalah*, "Sumer" 1980, No. 36.
19. Kennedy D., *A Lost Latin Inscription from the Banks of the Tigris*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1988, Bd. 73.
20. Luttwak E., *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*, Baltimore 1976.
21. Maksymiuk K., *Geography of Roman-Iranian Wars. Military Operations of Rome and Sasanian Iran*, Siedlce 2015.
22. Maksymiuk K., *Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego w III w. n.e.*, Siedlce 2005.
23. Maksymiuk K., *The Capture Ḥaṭrā in Light of Military and Political Activities of Ardašir I*, „Historia i Świat” 2017, nr 6.
24. Mathiesen E., *Sculpture in the Parthian Empire, a Study in Chronology*, Aarhus 1992.
25. Mosig-Walburg K., *Römer und Perser: vom 3. Jahrhundert bis zum Jahr 363 n. Chr.*, Guttenberg 2009.
26. Nadirov I., *Hatra. Araby meždu Parfiei i Rimom*, Sankt-Petersburg 2009.
27. Oates D., *The Roman Frontier in Northern Iraq*, "Geographical Journal" 1956, No. 122.
28. Perry J., *Deportations*, [w:] *Encyclopaedia Iranica* 1994, Vol. VII, Fasc. 3.
29. Ricciardi R., *Pictorial graffiti in the city of Hatra*, "Electrum" 1998, No. 2.
30. Safar F., Mustafa M., *Hatra. The City of the Sun God*, Baghdad 1974.
31. Sommer M., *Hatra – imperiale und regionale Herrschaft an der Steppengrenze*, "Klio" 2003, Bd. 85.
32. Sommer M., *Hatra. Geschichte und Kultur einer Karawanenstadt im römisch-partischen Mesopotamien*, Mainz am Rhein 2003.
33. Sommer M., *Roms orientalische Steppengrenze: Palmyra, Edessa, Dura-Europos, Hatra*.
34. Syväne I., Maksymiuk K., *The Military History of the Third Century Iran*, Siedlce 2018.
35. Teixidor J., *Aramaic Inscriptions of Hatra*, "Sumer" 1964, No. 20.
36. Tubach J., *Im Schatten des Sonnengottes: Der Sonnenkult in Edessa, Ḥarrān und Ḥaṭrā am Vorabend der christlichen Mission*, Wiesbaden 1986.
37. Valtz E., *Kifrin, a Fortress of the Limes on the Euphrates*, "Mesopotamia" 1987, No. 22.
38. Wiesehöfer J., *Die Anfänge sassanidischer Westpolitik und der Untergang Hatras*, "Klio" 1982, Bd. 64.
39. Winkelmann S., *Materialen des SFB "Differenz und Integration" Heft IV. Katalog der parthischen Waffen und Waffenträger aus Hatra*, Halle/Saale 2004.
40. Winter E., Dignas B., *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge 2007.
41. Wolski J., *Imperium Arsacydów*, Poznań 1996.